

СПОМЕНИЦИ И ЊИХОВА САВРЕМЕНОСТ

Сажетак

У раду су представљена запажања о новијој рецепцији споменичког наслеђа која долази из две области критичког преиспитивања деветнаестовековних теорија о старинама. Једна је област новијих културних теорија (сећања, памћења), а њихов допринос је процењиван из позиције критичке теорије баштињења (херитологије). Први део рада (*Историјски споменици и култура сећања*) указује на феноменолошке мањкавости културних теорија, односно на историографску истрошеност доктринарне заштите споменика културе због којих су се и појавили својеврсни плеоназми у номенклатури – култура почива на памћењу, па је култура памћења груб плеоназам. Исто тако је споменик увек спомен на нешто што је прошло и што постоји само ако је историзовано, па је историјски споменик непотребно удвајање. Управо је у другом делу рада изложена теорија *споменика као идеје очувања памћења*. Трећи део рада је посвећен могућности повратка систематског одгајања за незаборав – (*Спомениковање као жив процес – образовање баштиника*).

Кључне речи: споменик, сведочанственост, баштињење, култура сећања, херитологија

I

Историјски споменици и култура сећања

Сучељене синтагме указују на једну веома стару институцију очувања памћења кроз *подизање споменика* као и на потребу њихове актуелизације у свим временима трајања. Феноменолошки узев, подизање споменика се испоставља као обичајно право *обвезника* памћења, док се њихова актуелизација у сваком периоду трајања јавља као нови доживљај прошлих стварности. Изразит пример помодних антропологизација субјективних доживљаја прошлих стварности представља период након *пада берлинског зида*. У ширем смислу речи, актуелизацију видимо као ново успостављање или оживљавање значења споменика, а оно се испољава кроз релокацију, уништавање, реконтекстуализацију, деконтекстуализацију, обнову, промоцију, (зло)употребу и слично.

И у првом и у другом случају, дакле, подизања, а онда и актуелизације споменика, важни су субјекти и идеје које обликују ове процесе пробраног памћења.

* Проф. др Драган Булатовић је редовни професор Филозофског факултета у Београду.

Обвезници памћења су бивали, по правилу, победници у оба смера, то јест и ослободиоци и окупатори, потом моћници у економској, духовној, идеолошкој, политичкој, интелектуалној, кад и магијској сфери заједнице, а онда и власници поседа или држаоци неког ресурса. Њима се придружује и низ чувара колективних идентитета у форми поклоника, следбеника или само љубитеља памћења репрезентујућих процеса, догађаја или актера из прошлости.

Иако је од педесетих година 20. века значајно повећање истраживања у области различитих *друштвених историја*² довело до драгоценог употпуњавања слике прошлости, ипак је већ на почетку новог миленијума било јасно да је интерпретативни релативизам доминантне антропологизације знања појео полазни подстрек за употпуњавањем рационалног објашњења стварности који је дошао из окриља филозофије субјективитета. Наиме, велики искорак који у истраживањима прошлости начињен под утицајем новог приступа прошлости који је афирмисао Фернанд Бродел, релативно брзо је уместо идеала холистичког праћења *феномена дугог трајања* почео прихватати самодовољно специјалистичко истраживање маргина репрезентативних социјалних процеса или низа оностраности у приватним историјама. Ипак, ово померање интересовања у социјалним истраживањима изазвало је озбиљно померање средишта сећања у стварним животима људи на миленијумској прекретници. Ово децентрирање је као своје оправдање имало изнад себе обнову старогрчке вештине памћења – арс меморативе. Дакако у оном облику који је на врхунцу кризе тријумфалног хипостазирања технологије науци на крају 20. века, могао да се замисли на озбиљној удаљености од последњих успешних обнова арс меморативе у епохи хуманистичког образовања. Оно је подразумевало да се друштвени системи вредности одржавају потврђивањем у субјективном искуству, а не у колективној адорацији и фетишизацији. Значајно образложење исправности оваквог приступа долазило је из конституисања једне нове теорије о баштини, из херитологије. *Баштињење* је и дефинисано као процес негованог памћења.³ С друге стране, нагли успон структуралне антропологије и огромна, иначе врло ефикасна примена моделованог, дедуктивног приступа истраживању наслеђа, наметнуо је озбиљну и разложну критику културних образаца дугих трајања, нарочито појмова *традиција* и *наслеђе*, *баштина* и *патримо-*

¹ "Субјекате заштите" најпоузданије је одредио Владимир Бргуљан у свом делу *Међународни систем заштите природних и културних добара*, Београд – Загреб, 1985.

² Детаљан преглед нових дисциплина дао је професор Универзитета у Кембриџу Питер Берк, *Основи културне историје*, Београд, Клио 2010. Такође и његова књига: *Историја и друштвена теорија*, Београд, Equilibrium, 2002.

³ Види: Драган Булатовић, *Надрастање музеологије – херитологија као општа наука о баштини*, У: *Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама/Art and its Role in the History: Between Durability and Transient -isms*; међународни тематски зборник, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, 2014, стр. 677–694.

ниум. Садашњост наслеђа се нашла између чекића – релативизма *култура* разних *сећања*, и наковња – антрополошке критике наслеђа као разнородних конструката. Ипак, и једна и друга истраживачка експанзија оставиле су корисне учинке на критичко тумачење споменичке праксе и, нарочито, на могућност извеснијег моделовања учинака савремених пројектовања белега прошлости. Као одговор на интерпретативни релативизам разних *култура сећања*, подстакнут је развој праксе документовања *сведочанствености*,⁴ чиме се гарантовало очување памћења на све околности у којима се догађај, актер или последични процеси спомеником спомињу, тј. актуелизују и памте. Овим се појам споменика проширио на обавезу очувања свих спомињања, обавезујући се тиме на очување свих његових нематеријалних састојака. Заправо, у савременом појму споменика уткана је обавеза документовања памћења које једна заједница окупља око неког споменичког белега чиме је појам споменика као симбола једне идеје, једне истине и једне поруке, надомештен појмом целовитог вишезначног документа свих стварности у којима је једном конструисан белег пребивао.

2

Једна страна ове теме је оличена у обичају подизања спомена на недавне догађаје, њихове учеснике и последице које су остале као траг дугих процеса памћења. Обичај је бивао да се склопи, увек најбоља *слика ствари* коју ће спомињати и памтити нове генерације. Тај *конструкт* је могао да редукује протеклу стварност на оно што је у њој било сама есенција нагомиланог искуства, али је за елементарно одржавање обичаја *монументалног* спомињања била довољна било каква, па и формална спона с новонасталом колективном сликом протеклог времена, догађајима и њиховим актерима или легендама о њима. У наведеном смислу, *конструкт* на коме почива изградња монумента, друга је страна лица спомињања. Када није документована по принципима критичке теорије структурне информације, ова страна је потпуно подложна инструментализацији. Инструментализације по својој дефиницији имају отворен распон друштвене примене – од опомене до некритичког величања. Шта више, она је доминантан принцип у науци која је етички безинтересна, односно одговорна само логичким законитостима. Насупрот научној, само културна информација настаје на структурном повезивању контекста у коме подаци постају сврсисходни и смислени сваком појединцу који се пита. А пита се свако ко памти, ко се ослања на наслеђе, на своју културу, дакле.

То што се структурно својство појављује као оно по коме се културна разликује од научне информације указује на то да се значење прве може формирати само контекстуално, то јест само у структурама памћења, док је значења друге сасвим у власти формалне логике. Сама структура по себи носи убед-

⁴ Д. Булатовић, н.д; Такође: Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem. Uvod u studije baštine*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014.

љивост сталности, стабилности, извесности, поновљивости, трајања, што је довољно за одбрану научности информације. Исто тако се свако запамћивање које се конституише као социјална институција без јасних структурних својстава лако може жигосати као *чиста магла*. Индивидуално задовољење знатижеље која нас нагони на сећање склоно је магловитим, плазматичним, структурама. Ништа лоше по "здравље" субјекта сем што је у рационалном смислу подложно социјалној дисхармонији и инструментализацији. У емотивном смислу, баш је по мери. Баш онолико колико је потребно да се одвојимо од коначности материјалног света. И ту чињеницу не треба затурати пред ригидним захтевима логике. Онолико колико свако од нас може да одвоји свог света подстакнут одблеском коцкице мозаичке илустрације *великог кодекса*, на пример, толико је сам свет стваран. Са тако много индивидуалних светова може се склопити универзум. Сваки други начин признавања стварног илузије, а нарочито онај који укључује колективизацију потреба, подразумева потискивање индивидуалне производње свог света илузије. Након тога је релативно једноставно појединцу раздуженом од потребе за сопственом креативношћу „продати“ модел задовољења кроз учешће у колективном идентитету. Овај лапидарни приказ генеричке логике сећајуће производње треба да укаже колико је данас неодрживо претрајавање у модусима универзалне историје. Појам патримониум, као изразит продукт модерног концепта знања, тера нас у понављање питања, аристотеловски зборено, о контингентним футурима, тј како нам помаже Лиотар да разумемо, да је могуће подржати пројект модерне само «ако имамо снаге и ако смо упућени ... да и данас наставимо да организујемо догађаје према идеји о универзалној историји?» Ово указује да смо већ помирили са тим «1) да раније није било тако, 2) те да *ја* може постати *ми*, (нека народ узме политичку реч ..., нека радник узме друштвену реч, нека сиромах узме газдовање, нека се појединачно домогне општег и нека последњи постане први.» Актуелизовање ових грехова модерне епохе у критичкој филозофији и постмодерној изградњи критичког дискурса има смисла само ако се успостави минимални консензус о неопходности смене доктринарног приступа разумевању споменика, а нарочито о неопходности трансформације баштинске праксе. Баштина је неговано памћење. Нега је ствар интеракције појединца и средине, али се *моје* памћење не може препустити колективу: *ја* не може бити *ми* без остатка, сем у тоталитарним друштвима! Споменичку вредност може актуелизовати само неговани субјект – катехизис за "denkmalpflege" је првенствено нега индивидуа које носе памћење. Бечка школа конзервације споменика културе оставила нам је у наслеђе фино разликовање *защитите* од *неге* споменика. Алојз Ригл је ту разлику научно утемељио својом студијом *Модерни култ споменика*, а Макс Дворжак је институционализовао позитивну праксу *Катехизиса неге споменика културе*.

У социјалном смислу комодитет *плазматичних структура* које дозвољавају удомљење индивидуалног сећања јесте отворен за злоупотребе, па је неопходна заштита сведочанствености у облику структурног трезорирања,

као и комуникације сведочанствене информације као структурне информације и њено хипертекстуално презентовање. У наведеном смислу, обавезујућа структура се односи на *чување документа стварности* (а) кроз селекцију носилаца документарних својстава из примарног контекста, потом на производњу *споменика* (б) документовањем свих сведочанственостених контекста, те напослетку на *баштињење* (в) кроз сврховиту употребу културног трезора. У структури је изразита хијерархија - од велике неодређености у тренутку селекције, до њеног радикалног смањења у фази документовања сведочанствености, да би се сврховитом употребом хијерархијска поступност затворила повратком отуђеног, артифицираног, добра у стварност актуелних корисника споменика. На тај начин се, иначе легитимна ригидност документацијског процеса, претвара у задовољство учешћа у очувању споменичких вредности.

Схематски приказ процеса
производње културног
сведочанства (споменика)

Сама социјализација споменичких обележја процес је који материјалне носиоце сећајућег потенцијала претвара у живе белеге памћења. Дакако, мисли се само на једно “чудотворство”, оно образовно које се, према хуманистичком принципу систематске одбране од заборављања, служи пробраним белезима као окидачима сећања. Многородност сећања, осетљивост за хитро препознавање примарних и придружених значења симбола у језику којим се споменици обраћају корисницима, као и структура доживљаја који настају у тој комуникацији, пресудно зависе од индивидуалних достигнућа у добро планираном и спровођеном образовном процесу. Оно што сваки образовни систем чини *добрим* је реална могућност да се самопроизводи, прилагођава према постигнућима својих актера, као и захтева који долазе из других социјалних система. Ово у дословном смислу значи да је нешто *добро* само када *нешто створено* има ко да препозна и обрнуто, када смо довољно упамтили да можемо да стварамо с јасном претпоставком оног који ће то примити као *добро*. Читав процес, и један и други његов смер, држи на окупу као целину јединствена жеља за истинском спознајом. Истинитост је стални елемент спомениковања, као облика социјализације памћења и пресудно одређује практичну страну његовог документовања. Добро образовање се декларише методолошком спремношћу појединца да се емпатише с путем документоване поруке упаковане у структуру белега или да се

успротиви њеној недокументованости. Истовремено и да лагодно заобиђе испразне облике формлног завођења којим се конструктори споменика служе.

II

Споменик као идеја очувања памћења

Други део теме упућује на актуелизацију старе идеје монумента. Управо је модерна инструментализација идеје споменика у постреволуционарном формирању модерних националних државних заједница изнела на видело изворну снагу обичаја да човек оставља белеге о свом најбољем искуству. Прибраност у памћењу, методичност у преношењу искуства кроз узгајање наследника, те економичност у избору заједничких белега којим се заједница штити од брзог заборављања и губљења идентитета, као темељне одлике традицијске културе, озбиљно су уздрмане грађанским револуционарним променама општег друштвеног поретка. Сама идеја револуције укључује у себи а) потпуни раскид с претходним, што ће рећи и одрицање од обичајног, искуственог понашања, те б) хировит напредак у остварењу новог, неискственост, начина понашања (производње, система вредности...), те в) окупљање заједнице око новоконструисаног идентитета.

Колико год нам овај жалбени крик изгледао данас као карикатура изгубљених илузија у свету рационалног прогреса научног и индустријског XIX века, не може се не признати да је, баш тада формирана, “Светска историја, заправо, као светски суд”, како је говорио Козалек⁵. Ово је баш добитно признање када је у питању конституисање појма наслеђа и његова социолошка детерминација. Управо својеврсним рекреирањем садржаја римског патримониума које се одвија у просветитељској еманаџији моћи *ratio* кроз формирање грађанског идентитета као јединствене вредности једнаког, *моје право* постаје нуклеус колективног памћења. Та изузетна инструментализација прошлости *patrimonium*, чинила се у време националних револуција идеалним решењем за све оне који су добили право и титулу *једнаких*, али не и *имање*, већ само обавезу да учествују у остваривању плодова индустријског напретка.

Управо је ова последња одлика револуционарних промена довела до потпуне инструментализације културе подизања монумента. Током романтичарског узгајања модерног нација, у појму *споменика* је превладао онај садржај који га обавезује на убедљиву слику националног идентитета. Последично том усмерењу које је добило глобалне размере и свака разрада појма *баштине* функционално је детерминисана као духовна, природна, привредна, али и биолошка потврда националне јединствености. Овај замајац је у два века непрекидног рада израдио практични ум који је од почетног идеала употребљивог знања као опште вредности спао на индивидуализацију постигнућа у *ефикасности* и *компетитивности*. У доктрини глобализације, ефикасност се односи на достизање циља од кога је појединац као нев-

⁵ Рајнхарт Козалек, *Нека питања за историју појма `кризе`*, у: Кшиштоф Михалски, прир, *О кризи*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 54–65.

ласник темељито отуђен, а подстиче се надгорњавањем са суседним развлашћеним прегаоцем. Овако успостављени критеријуми привидне слободе индивидуалног постигнућа представљају врхунац доктринарности коју је глобалистички покрет до сада достигао.

Тако су у глобалном моделу наслеђа, упркос пристојној иако задоцнелој теоретизацији културе памћења (А.Шастел, П.Нора⁶), споменици трансформисани у белеге препорученог заборав идентитета. Опште вредности новог поретка (“мисли глобално, делуј локално”) надвлађавају сваки посебни идентитет, чак и свака приватност тежи што бржем и што већем ојављењу, које се медијским разголићавањем (кроз виртуелне друштвене мреже, ријалити производе и сл), своди на вулгаризацију индивидуализације свих идентитета. Све под мотом: важно је да смо исти. У безличности. Толика је цена.

III

Спомениковање као жив процес – образовање баштиника

Обичај спомениковања – остављања спомена – сликовито показује негативну страну двовековног устројења идентитета.

1

У наслеђу које доживљавамо као своје постоји сталност обнављања хуманистичког идеала хармоничног одгајања увек када се успостављају нови друштвени односи или пак стварају чвршћи друштвени уговори. Колико год велике друштвене промене бивају економски детерминисане, те тиме примарно вођене материјалним интересом, сам процес окупљања око заједничког интереса ангажује све искуство које појединци до тада имају, како би посвојили визију бољитка. У сваком одлучивању пресудан значај има управо култура сећања. Она се јавља у историји промена као критични недостатак увек када се претера са наглим трансформацијама друштва.⁷

Иако се у актуелној дисхармонији која постоји између универзитета и потреба капитала озбиљно одмиче у дезинтеграције хуманистичког образовања, не може се потврдити да је модел хуманистичког одгајања застарео. Пре би се могло са пуно оправдања тврдити да је извор социјалних дисхармонија у застарелости институције универзитета. Ако бисмо редефинисали универзитет као заједницу неговања калокагатије⁸ у смислу нове генеративне матрице, могуће је замислити и нови непоткупљиви социјални споразум. Он би био нов у оном предефинисању предмета света, померених кључних тачака објашњења природе (материје, живота) и у том смислу нових кључева хармоничног разумевања друштвене стварности. У том каузалитету, и

⁶ Andre Chastel, *Les lieux de memoire*, La Nation, ed. Gallimard, Paris 1986. Uvodna studija *Pojam baštine* je dostupna u prevodu: Pogledi 3–4, vol. 18 (Split 1988) 709–723.

⁷ Тим смо се детаљније бавили у раду: D. Bulatović, *Studije baštine kao temelj očuvanja humanističkog obrazovanja*, Andragoške studije Br.1, Jun 2015,41–64.

⁸ D. Bulatović, *Studije baštine...*, 42

одгајање чланова заједнице за решавање свих животно актуелних проблема, па и дисхармоније са доктрином капитала, могао би створити друштва која су осетљива на неравнотежу у хуманистичком развоју и способна да предупреде критичне дисбалансе провоциране различитим технолошким, капиталним или културно растерећеним неутаживостима. Значај одгајања за стабилну културу памћења може изгледати предимензиониран у времену узаврелих криза, али се не може порећи интегративни потенцијал који ова нова парадигма има у рехабилитацији појединца као активног чиниоца заједнице. А он то не може бити, не да нам памћење да ћутимо, без хуманистичког образовања.

Да и у дословном смислу памћење не пређе у отужни талог, искуства архивирања су у XX веку произвела посебне системе његове ефикасне употребе – ТЕЗАУРУСЕ. Овај је у функцији (безинтересног) очувања ТРОЧЛАНЕ СТРУКТУРЕ КУЛТУРНОГ сведочанства (документа): културно добро почива на а) јединственој потреби човека за симболичком разменом у свету (због тога су неке ствари за нас белези времена – документи, музеалије, споменици); б) потреби безинтересног – научног унапређења ствари у документ; и в) потреби (слободног) човека да троши своје искуство у свакодневној употреби. Суштински, човек свој свет симболичке размене може оправдати само у културној размени – тј. употреби научне, безинтересне чињенице у унапређењу сопственог живота. У практичном смислу ово је артикулисано као три степена документовања сводочаствености: 1. примарно или документовање оправдања селекције музеалности (сведочанствене вредности) – структуре културног контекста; 2. секундарно или базично дисциплинарно утемељење својстава документарности – свих морфолошки исцрпљених описа, као и дешифровање могућих идентитетских одлика; 3. напokon, документовање свих процеса музеализације, тј. документовање документовања музеалности (похрањивање и чување документације).

У оправдању овог технолошког доприноса налази се и друга одредница јавног добра – доступност. питање доступности узрокује и питање информатизације и њеног смисла. Питању смисла је потребно најпре удовољити: чему све то?, тј. може ли се живети комфорније у забораву ако заостримо питање јавног добра? Најпре оно што је добро, по свом, дакако, наслеђиваном садржају бивало је кроз запамћену историју поистовећивано са једним од његових својстава, управо према потреби друштва. Добро је општи проблем у етичком одређењу и вредновању људског деловања. Идеал добра, као врховни смисао живота, историјски је подразумевао кад срећу, кад уживање, а кад корист.

У приказаној генези историјских облика баштињења истакнуто је оно што је у природи човека као слободног бића, потреба за исказивањем свог доживљаја света, своје истине. То је оно што је стални покретач човековог ојављивања, његовог приказивања пред заједницом, колико и закривања у

њој. Бранко Деспот је ту нарав довео до драматичног спецификаума хуманитета у следећем запису:

"Оно 'ми' у нама јавља се, излази на јаву, појављује се и објављује себе на различите начине и на различитим разнама. 'ми' јест као друштво и друштвена удружења, као народ и заједница народа, као држава и савез држава, као вјерска заједница и као толерантни религиозитет. Али 'ми' јест, на вишој и уједно дубљој разини, као мноштво језика. Језици, каже се, раздвајају. То што, томе насупрот, гради мостове и надилази разлике јест узајамно разумијевање. Разумијевање пак почива на заједничком језику, који није ни жив ни мртав, него је један и јединствени језик којим говори оно разумљиво у својој разумљивости, наиме разум сам или смисао ствари. Разумијевање је, даље, осебујно мишљење. Мишљење, када одиста јест мишљење, није нити твоје нити моје, а нити наше у вулгарноме значењу онога 'ми'. Мишљење може бити и разумијевање и умовање и знанствено мишљење, оно може бити спекулативно, а може бити и наивно – али, када одиста мислиш, укључујеш се у заједницу истинског мишљења или мишљења истине, у којој заједници ниси више 'ми' нити као друштво, нити као народ, нити као слѣдбеник, нити уопће више ово или оно као фрагмент човјека него у тој заједници или у томе 'ми' мишљења јеси само и једино као човјек".⁹

Ако је свако ојављивање *добра* увек и само потврда присуства човека као индивидуе која обједињује идеју и мишљено дело *добра* у заједници, онда је програм очувања вредности *јавног добра* усмерен ка неговању човека. Оно *ја* које ће постати творачко *ми* може оформити само јединствено (општеобразовно) одгајање баштиника за откривање и неговање вредности наслеђивања. Само појединац који је и сопственик потребе за неговањем памћења може бити целовита личност за перспективно професионално стасавање у пословима стандардне бриге о баштинском телу једне културе (доследно струковно образовање за баштињење). Само заједница са ојављеним потребама за неговањем сопственог памћења биће спремна да увек и свако баштињење омерава поновним промишљањем сопственог баштињења (у заједници слободног, критичког мишљења – на универзитету). Могло би се рећи да се (1) развој индивидуалних потреба не сме загушити у општем образовању, да се (2) објављивање „своје“ слике света мора подржати професионалним образовањем те да се (3) баштињење мора ослободити доктринарних стега (слободномислеће баштиновање), односно да у слободној академској заједници омогући непрекидну дискусију о идеји баштине као јавног добра.

⁹ Branko Despot, "Univerzitet kao znanstvena ustanova ili čovjek kao znanstveno robovanje", predgovor u: I. Kant, F.W.J. von Schelling, F. Nietzsche, *Ideja univerziteta*, Zagreb 1991, 7–17.

Зашто данас остављање белега не може да се замисли изван ријалити шоа? Да ли је решење у образовању које вештину памћења негује као културну изградњу личности. Личности која заборав препознаје као атак на своју слободу.

Да ли је и то већ у новијој традицији била пракса? Да, имена школа су у нашој недавној прошлости подразумевала неговање сећања на историјске личности.

Коју трансформацију у тој пракси ваља пратити због уочавања предности и слабости које као критеријуме намећу нове теорије. На пример:

Баба Милуша, мајка херојка, историја је која хода.

Где хода баба Милуша? Од Дана борца до Дана школе! По стереотипу.

А онда се једног дана појави нови идеал.

Нови идеал тражи од баба Милуше да обавезно пође од места на коме се укрштају сви идеали, од Светога Саве!

- "Дозвољава се прослава друга Светог Саве, борца за народне школе", пише у једном акту месног одбора колонистичког села из 1946. године који је на тавану месне заједнице пронашао и за историју сачувао један љубитељ истине. Дакле, много пре епохе "обрачуна с комунистичком школом".

Али, као што знамо, свако планско *неговање* полако иде у конструкт, а свако индивидуализовање сећања пада у потребу инструментализације.

Па, шта онда чинити?

Општа нерањивост на злоупотребе подразумева, као темељ општег образовања, елементарну методолошку предупреду од ситних завођења чије механизме смо описали на почетку овог рада. Личност која је кроз градирану систем образовања упућена у раскривање поступка изградње сваковрсних конструката, лако ће прићи стварању заједнице која узгаја сећања и ствара поуздане трезоре јавног памћења. Јер, како је истакао Пол Рикер: "Ја (присутна будућност) себе (присутна прошлост) гледам и просуђујем". Према томе, ваљано је рећи да је "личност увек у кризи; увек, што ће рећи у сваком тренутку, она себе ствара стварајући своју слику која је њено будуће биће"¹⁰. Ми би рекли, она себе непрекидно изграђује као чувара памћења.

¹⁰ Пол Рикер, *Да ли је криза специфично модерна појава?* у: Кшиштоф Михалски, прир, *О кризи*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 33–54.